

TELESKOPIYA – HOZIRGI FRANSUZ TILIDA SO'Z YASASHNING AKTIV USULLARI

*Safarova Umida Aliaskarovna,
SamDCHTI katta ilmiy xodim - izlanuvchisi*

Tayanch so'zlar: *teleskopiya, kontaminatsiya, etimologiya, analogiya, semantika, stilistika, leksika.*

Hozirgi kunda teleskopiya fransuz tili lug'at manbaining boyishida eng samarali usullardan biri hisoblanadi.

Teleskopiyaning asosiy mohiyati va u bilan bog'liq muammolarning hali oxirigacha to'liq yechilmaganligini turli tilshunos olimlarning bu boradagi fikrlarida mavjud bo'lgan o'zaro zidliklarda ham kuzatsa bo'ladi.

Turli mualliflarning leksik birliklar kontaminatsiyasi yo'li bilan hosil qilingan so'z va iboralarni o'rganish borasida olib borgan tadqiqotlari natijasi shundan dalolat beradiki, teleskopiya so'z yasashning eng qadimiy usullaridan va ammo hali juda kam o'rganilgan muammolardan biri ekan. Ayniqsa bu muammoni tadqiq qilishga fransuz tili lingvistikasida juda kam e'tibor berilgan.

Lingvistik adabiyotlarda teleskopiya xalq etimologiyasi yoki analogiyaning ko'rinishi sifatida paydo bo'ladi degan keng tarqalgan fikr mavjud [5]. Bundan tashqari, S.V.Raylyan, A.Ya.Alekseyevlarning ta'kidlashlaricha, ayrim tadqiqotchilarning, masalan V.M.Leychikning ishlarida bu muammoga taalluqli bo'lgan boshqacha fikrlarni uchratish mumkin, bu fikrga ko'ra teleskopiya so'z yasashning mustaqil usulidir [5].

Demak, teleskopiyaning haqiqiy lingvistik tabiatini ochish va aniqlash uchun uni til hodisalariga bog'liq holda qiyosiy o'rganish zarur. Shubhasiz, bu hodisalarning lingvistik xarakterdagi ham umumiy tomonlari, ham farq qiluvchi tomonlari mavjud.

Masalan, teleskopiya xalq etimologiyasidan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi: birinchidan, u yangi so'zlarni hosil qilishning erkin namunasi hisoblanadi,

ikkinchidan, u tilda ilgari o'rnatilgan modellar asosida faoliyat ko'rsatadi, ma'lum maqsadga ega va o'zida ongli jarayonni aks ettiradi.

Xalq etimologiyasi esa, deb ta'kidlaydi J.Vandriyes, bu nutqning xatosi bo'lib, bu xato asosan o'zlashtirgan so'zlarni ishlatish jarayonida yuzaga keladi [5].

Masalan, kelib chiqishiga ko'ra ingliz-golland so'zi bilan "pidjak" so'zi "madaniyati past bo'lgan kishilar nutqida" "spinjak" so'ziga, "poliklinika" va "palisadnik" so'zlari "poluklinika" i "polusadik" so'zlariga, fransuzcha "conredanse, choucroute" so'zlari esa inglizcha "contrydance va nemis tili shevasidagi "Surkrut" so'zlariga borib taqaladi. A.Dozaning fikriga ko'ra, xalq etimologiyasi "ularning ma'nosi qanchalik darajada bir-biridan farq qilmasin, tuzilishi jihatidan o'xshash so'zlarda ko'r-ko'rona" faoliyat ko'rsatadi [2].

Til taraqqiyotida va ayniqsa so'z yasashda analogiya [6] (bir grammatik formani bir grammatik formaga monand o'zgartirish)ning o'ynagan va hozirgi kunda o'ynayotgan g'oyat katta rolini inkor etib bo'lmaydi. Analogiyaning, yoki modelning ta'siri ostida masalan, "sanglouter" so'zi "sangloter" [3] shaklini oldi, "voyouser" so'zi "jalouser" so'zi ta'sirida yuzaga keldi. Analogiya asosida hosil qilingan birliklarni suffikslar, to'g'rirog'i interfikslar yordamida hosil qilingan so'zlar misolida davom ettirishimiz mumkin, masalan: "bleu-s-aïlle" so'zi "grisaille" so'zidan keyin hosil qilindi, shundan "bleuir" so'zi o'rniga "bleu-s-ir" hosil bo'ldi. Shunday qilib, *guesard* – ниший, bezdelnik – gadoy, faqir, qashshoq, kambag'al, tanbal, ishyoqmas so'zi ta'sirida tilda "banlieusard" – жител пригорода – shahar atrofida yashovchi, "bondieusard" –

ханжа – riyokor, munofiq, ikkiyuzlamachi kabi soʻzlar paydo boʻldi [7].

G.Paulning nuqtai nazariga koʻra kontominatsiya – “bu fikr ifodasining ikkita sinonimik yoki bir-biriga oʻxshash shakllari ongda yonma-yon paydo boʻladigan hodisa” boʻlib, ularning birortasi mustaqil ravishda amalga oshirilmaydi, buning oʻrniga bir shaklning elementlari ikkinchi shakl elementlari bilan qorishib ketgan yangi forma yuzaga keladi [4].

Koʻpgina olimlarning taʼkidlashlaricha, teleskopiya, oʻylab, ataylab amalga oshiriladi. Oldindan oʻylab oʻxshash ikki soʻz yoki ibora qismlarining chatishuvi natijasida yangi soʻz yoki iboraning paydo qilinishi teleskopiyaning analogiyadan ajratib turuvchi eng asosiy omillardan biri hisoblanadi. K.Sunden va boshqa tilshunoslarning fikriga koʻra, teleskopik soʻzlar faqat ataylab hosil qilinadi, bu joʻrttagarlik ularni analogiya or qali paydo boʻladigan soʻzlardan ajratib turadi.

Ye.M.Chaadayevskaya bu nuqtai nazarni rad etish tarafdoridir. Uning hisoblashicha, teleskopiya usuli soʻzlarni ataylab yasash jarayonining natijasi emas. Kontaminatsiya oʻz-oʻzidan namoyon boʻladi deya taʼkidlovchi Yu.Yu.Desheriyevadan farqli oʻlaroq, u bu borada oʻta qatʼiy fikrda emas. “Agar bu soʻzlarni ataylab hosil qilingan deb aytish mumkin boʻlsa, deya izohlaydi Ye.M.Chaadayevskaya, - faqat bu shu maʼnodaki, har bir teleskopik soʻzni yasovchi kishi tilda mavjud boʻlgan soʻz yasashning obʼyektiv qonuniyatlarini ongli ravishda qoʻllaydi” [1].

Soʻz yasovchilik funksiyasi teleskopiyaning eng muhim harakatlantiruvchi omillaridan biri hisoblanib, bu omil uni soʻzlarni hosil qilish tizimida alohida usul sifatida qaralishini taʼminlaydi.

S.V.Raylyan teleskopiya yordamida soʻz yasashning 8 ta strukturaviy tipini va 9 ta modelini alohida ajratib koʻrsatadi[5]. Eng avvalo teleskopik qurilishning tiplarini koʻrib chiqamiz. Bular quyidagilardan iborat:

1. N + V1 -> V2 (*argonaute + argotiser -> argonautiser*);

Ot + feʼl = boshqa feʼl (argonavt (molyuska) + argolashtirmoq = yangi feʼl);

2. V1 + V2 -> V3 (*s'enivrer + boissonner -> s'emboissonner*);

Feʼl + feʼl = yangi feʼl (mast boʻlmoq + ichimlik ichmoq = yangi feʼl);

3. V1 + N -> V2 (*emberlificoter + perle -> emperlificoter*);

Feʼl + ot = yangi feʼl (adashtirmoq + dur = yangi feʼl);

4. Adj + V1 -> V2 (*lent + lanterner -> lantiponner*) [4];

Sifat + feʼl = yangi feʼl (sekin + bekor yurmoq, yulduz sanamoq, it sugʻormoq = quruq mahmadanachilik qilmoq, safsata sotmoq, quruq gap bilan vaqt oʻtqazmoq, valdiramoq) [6];

5. Adj + N -> V (*bequeule + gueulard -> bequeularder*);

Sifat + ot + yangi feʼl (hazil koʻtarmaydigan odam, nozikoyim, jizzaki; riyokor, munofiq, ikkiyuzlamachi; yuvvosh, muloyim, moʻmin + baqiroq, shavaqi, shangʻi, ochkoʻz + yangi feʼl);

6. V1 + N + V2 -> V3 (*tourner + tourlourou + moutonner -> tourloutonner*);

Feʼl + ot + feʼl = yangi feʼl (aylantirmoq + soldatcha = yangi feʼl);

7. Npr. + Adj -> V (*Ingres + gris -> Ingriser*);

Atoqli ot + sifat = yangi feʼl (*Ingre* [3] + kul rang = yangi feʼl);

8. N + N -> (*coq-à l'âne + âme -> coq-à-l'âmer*).

Ot + ot = yangi feʼl (beʼmani gap, safsata, boʻlmagʻur gap, behuda gap + qalb, koʻngil, yurak = yangi feʼl).

Bu turlarning har biri teleskopik feʼlning tuzilishini ifoda qiladi, hosil qilingan yangi feʼlning tarkibiga xuddi qoshma soʻslarda boʻlgani kabi turli soʻz turkumlari kiradi. Ammo murakkab soʻzlardan farqli oʻlaroq, kontominatsiya (oʻxshash ikki soʻz yoki ibora qismlarining chatishuvi natijasida yangi soʻz yoki iboraning paydo boʻlishi) yoʻli bilan yasalgan feʼllar oddiy qoʻshish natijasi emas. Bu feʼllarda har bir component alohida mustaqil soʻz sifatida idrok qilinishi mumkin va har bir component strukturaviy va

semantic munosabatlarning murakkab chatishib ketishi natijasida yuzaga keladi.

Teleskopiyaning semantic-stilistik vazifasi til kommunikatsiya planida til sohiblari uchun eng muhim o'rinlardan birini egallaydi. Bundan tashqari, aytish mumkinki so'z yasash jarayoniga o'zining doimiy ta'sirini o'tkazuvchi uning yetakchi vazifasi hamdir. Agar so'z yasovchilikning vazifasi tilning lug'at boyligini yangilash va uni boyitish maqsadida yangi leksik birliklarni yaratishdan iborat bo'lsa, teleskopiyaning semantic-stilistik vazifasi so'z yasash jarayonida ustqurma funksiyasi bo'lib, u o'xshash ikki so'z yoki ibora qismlarining chatishuvi natijasida yangi so'z yoki iboraning paydo bo'lishini rag'batlantiradi va mazmunning sifat tarkibini ikki jihatdan – semantic va stilistik tomondan “kuzatib” turadi. Aynan leksik-semantik yangilik va bu so'zlarning stilistik ahamiyati teleskopiyaning harakatlantiruvchi kuchidir.

Buni ham shakli, ham ma'nosi jihatidan yangi hisoblangan quyidagi fe'llar isbot qilishi mumkin. Ular o'zlarining semantik-stilistik “yangiligi” bilan “stilistik neologizmlar” sifatida qarashi mumkin. Bir necha misollar keltiramiz: **blairnifler: blairer** [3] – пазр. nyuxat, chuyat (iskamoq, sezmoq, his qilmoq) + **renifler** – пазр. nyuxat, chuyat (iskamoq, sezmoq, his qilmoq) XIX asr = **blair(er+re)nifler** – “pronyuxat” (daragini eshitmoq, bilmoq, bilib olmoq ma'nosifa); **frôcher: frôler** – задеват (tegib o'tmoq, turtib o'tmoq), slegka kasatsya (yengilgina tegmoq, til tegizmoq) (+ **toucher** – трогат (tegmoq, qo'l urmoq, urintirmoq), dotragivatsya (qo'l tegizmoq, qo'l urmoq, tegmoq) касация (tegmoq, qo'l urmoq, til tegizmoq) = **frô(ler + tou)cher** – затрагиват, сlegка касаяс kasayas (yengilgina tegib o'tmoq, til tegizmoq, dahl qilmoq) [6].

Shunday qilib, teleskopiya faqatgina so'z yasashning qiziqarli usuligina emas, balki eng samarali stilistik usullardan biri bo'lib, til sohiblari tomonidan og'zaki nutqda

hamda yozuvchilar tomonidan badiiy adabiyotlarda alohida ajralib turuvchi semantik-konnotativ ma'noni aks ettiruvchi turli-tuman ekspressiv so'zlarni hosil qilishda juda keng qo'llaniladi.

M.Dyubuaning ta'kidlashicha, - deydi S.V.Raylyan, - lingvistik teleskopiya yumoristik usul bo'lib, unga til sohiblari “obrazli, ifodali, ta'sirchan” so'zlarni hosil qilish uchun murojaat qiladilar [5].

Teleskopiya yo'li bilan yasalgan hosilalarning leksik-semantik ahamiyati haqida gapirar ekanmiz, ta'kidlash o'rinliki, u yoki, birinchi yoki ikkinchi komponentning dastlabki ma'nosiga bog'liqdir.

Qoidaga binoan, komponentlardan birining ustunlik qiluvchi ma'nolaridan biri shunhasiz boshqa komponentlarning ma'nosi hisobiga va shuningdek, qo'shilayotgan suffiksning (agar shunday suffiks mavjud bo'lsa) ma'nosi hisobiga kuchayadi. Ko'pincha bu ma'nolar biri ikkinchisining ustiga shu tariqa qatlamlanib, qo'shib ketadiki, ba'zan ularning qay biri eng muhim ekanligini farqlash qiyin bo'lib qoladi. Ma'nolarning bunday o'zaro hamkorligi natijasida butunlay yangi bir stilistik belgilangan ma'no yuzaga keladiki, u o'zida qolgan barcha ma'nolarni aks ettirgan bo'ladi. Bundan **électérotiser (électriser + érotisme)**, **bavricaner (baver + ricaner)**, **argonautiser (argonaute + argotiser)** kabi fe'lli neologizmlar aniq dalolat bera oladi.

Semantik-stilistik tahlil nuqtai nazaridan teleskopik yo'l bilan yasalgan **barbachu (barbe + moustachu)** oti ancha qiziqish uyg'otadi.

Masalan: *Le remplaçant était trouvé, un grand garçon, ni beau, ni laid, barbachu et maigre* (I.K.Huysman) [7].

Teleskopiyaning mahsuldorligi haqida gapirib o'tmaslikning iloji yo'q, chunki yuqorida keltirilgan teleskopik so'z yasashning turlari va modellari til taraqqiyotining aniq bir davrida bu usulning yangi so'zlarni yasash qobiliyatidan, uning faolligidan dalolat berib turibdi.

Adabiyotlar:

1. Чадаевская Е.И. Система сложных слов в современном английском языке: авторев: ... канд. филол. наук. – Тбилиси, 1952. – 16 с.
2. Dauzat A. La langue francaise d'aujourd'hui. – P., 1937, p. 186.
3. Ганшина К.А. Французко-русский словарь. М.: Русский язык, 1982, 487, 766, 99 с.
4. Ingres (Jean Auguste), peintre francais. Le Petit Larousse. Dictionnaire encyclopedique en couleurs. Paris, Larousse, 1993, p. 1413.
5. Райлян С.В., Алексеев А.Я. Некоторые проблемы стилистического словообразования. Кишинев. 1980. – с.с. 63, 38, 213, 172, 183.
6. Ruscha-o'zbekcha lug'at. T., 1984, 32, 284,350 –b.b..
7. contextus@mail.ru.

Сафарова У. Телескопия как метод формирования новых слов французского языка. В статье автор рассматривает основные телескопические особенности и проводит анализ структурных моделей французских телескопных новообразований. Телескопия рассматривается как продуктивный способ компрессивного словообразования, не только пополняющий словарный состав современного французского языка, но и формирующий новые словообразовательные элементы.

Safarova U. Telescoping as a method of forming of new words in French. In the article the author investigates the main telescopic qualities and structural models of the French telescopic neologisms. Telescoping is considered as a productive way of compressive word formation which not only enlarges the vocabulary but also forms some new word-formative elements.
